

oğlu Doğanşah'ın etrafında bulunan şair Emîr Abdullah-ı Karşî ve Ebû Bekr-i Ezrakî ve Hakîkî'den bahsedilir.

Üçüncü makale astrolojiye ayrılmıştır. Öteki bölümlerde olduğu gibi burada da Bîrûnî'nin *Kitâbü't-Tefhîm fî evâ'li şinâ'ati't-tencîm* adlı eserinden faydalanılarak bu ilme dair bilgi verilmiştir. Kindî ve Bîrûnî'nin olayları önceden haber vermeleri, Ömer Hayyâm'ın da ölümünden önce ve öldükten sonra bahar rüzgârlarının mezarı üzerine çiçek saçmalarını istemesi ve onun bu isteğinin öldükten sonra gerçekleşmesi anlatılmıştır.

Dördüncü makalede tıp ilminin tarifi yapıldıktan sonra tabiplerin nitelikleri ve ünlü tabiplerle ilgili olaylar anlatılır. Tabibin, çoğu eski Grek'ten gelen tıp kitaplarından haberdar olması yanında sağlam bir dinî inancının da bulunması gerektiği ifade edilir. Ünlü Süryânî tabip Buhtîşu'un Me'mûn'un ishal olan yakınlarından birini, Ebû Bekir er-Râzî'nin Sâmanîler'den Mansûr b. Nûh'un çabalarını, İbn Sînâ'nın bir aşk hastasını elini nabzına koymak suretiyle nasıl iyileştirdiği anlatılır.

Çehâr Makâle, İslâmî dönem İran şiiri ve ilim hayatı hakkında yazılan eserler arasında günümüze kadar gelenlerin en önemlisidir. Özellikle İran'ın ünlü şairi Firdevsî ve Ömer Hayyâm hakkındaki bazı bilgileri bu esere borçluyuz. Bu niteliğiyle eser aynı zamanda İran edebiyatının en eski tezkirelerinden biri sayılır. Ancak eserde, Nizâmî-i Arûzî'nin bizzat yaşadığı olaylar hakkında verdiği bilgiler de dahil bazı tarih yanlışlıklarına rastlanılır. Mesleklerin tanıtımında

oldukça ağdalı bir dil kullanıldığı halde hikâyelerde daha sade bir ifadeye yer verilir. Nizâmî'nin bu eserini Avfî *Lübâbü'l-elbâb*, İbn İsfendiyâr *Târîh-i Sîstân*, Hamdullah Müstevfî *Târîh-i Güzîde*, Abdurrahman Câmî *Silsiletü'z-zehab*, Gaffârî *Nigârîstân*, Kâtib Çelebi *Keşfü'z-zunûn* adlı eserlerinde zikretmişlerdir.

Çehâr Makâle'nin şimdilik bilinen yirmi sekiz yazma nüshası arasında en eskisi Türk ve İslâm Eserleri Müzesi'ndeki nüsha olup (nr. 1954), 835'te (1431) istinsah edilmiştir. *Çehâr Makâle*'nin ilk ilmî neşri İranlı bilgin Muhammed Kazvîni tarafından yapılmıştır (London 1910, GMS, XI; Berlin 1345/1927); son olarak da M. Muin birtakım düzeltme ve açıklamalarla birlikte eserin yeni bir baskısını yapmıştır (Tahran 1334 hş.; diğer baskıları için bk. Hânâbâ, I, 1127).

Tercümelere. *Çehâr Makâle* E. G. Browne tarafından daha önceki baskılardan faydalanılmak suretiyle ilk defa İngilizce'ye çevrilmiştir ("Chahâr Maqâla [For Discourses]", *JRAS*, XXXI, Temmuz ve Kasım 1899, s. 613-663, 757-845; bu tercüme sonradan aynı tarihte ayrı olarak da bastırılmıştır [Hertford 1899]). Ancak E. G. Browne, sonradan Muhammed Kazvîni tarafından yayımlanan metinden faydalanarak tercümesini gözden geçirip *Revised Translation of the Chahâr Maqâla* (Four Discourses) of Nizâmî-i Arûzî of Samarqand, adıyla yeniden bastırmıştır (London 1921). *Çehâr Makâle*'yi Ahmed Hasan Sevânî Urduca'ya (Delhi, ts.), Abdülvehhâb Azzâm ve Yahyâ el-Haşşâb Arapça'ya (Kahire 1368/1940), S. I. Baevskii ve A. N. Vorozheikina Rusça'

ya (Moskova 1963), Isabelle de Gastines Fransızca'ya (Paris 1968), Vercellin İtalyanca'ya ("Le Çahâr Maqâlê di Nezâmi 'Aruzi", *Studi Iranica*, Roma 1977, s. 111-171), Muhammed b. Tâvîr Farsça metniyle birlikte Arapça'ya (Rabat 1403/1982) çevirmiştir. Eserin sadece tıpla ilgili olan bölümünün de Abdülbaki Gölpınarlı *Tip İlimi ve Meşhur Hekimlerin Mahareti* adı ile Türkçe'ye tercüme etmiştir (İstanbul 1936).

BİBLİYOGRAFYA :

Nizâmî-i Arûzî, *Çehâr Makâle* (nşr. Muhammed Kazvîni), London 1910, nâşirin girişi; Hîdâyet, *Mecma'u'l-fuşahâ*, Tahran 1295/1878, I, 635; Browne, *LHP*, II, bk. İndeks; Safâ, *Edebiyyât*, II, 961-963; a.m.f., *Genc-i Sûhân*, I, 81; Rypka, *HIL*, s. 221, 427; Münzevî, *Fihrist*, I, 658; Bahâr, *Sebk-i Şinâsi yâ Târîh-i Tejavvür-i Neşri Fârsî*, Tahran 1349 hş., II, 293-318; Hânâbâ, *Fihrist*, I, 1127; Yakup Şafak [Hapakaz], *Çehâr Makâle Dil ve Uslup* (lisans tezi, 1985), AÜ DTCF Doğu Dilleri ve Edebiyatları Bölümü; Muhammed Hansârî, "Çend Nükte der Bâre-i Çehâr Makâle-i Nizâmî-i 'Arûzî", *Mecelle-i Dânişkede-i Edebiyyât u 'Ulâm-i İnsânî*, XXI/1, Tahran 1354, s. 120-128; H. Massé, "Nizâmî Arûzî", *IA*, IX, 328; *DMF*, I, 811; Çölâm — Hoşayn Yüsofi, "Çahâr Maqâla", *EI*, IV, 621-623.

YAKUP ŞAFAK

ÇEHÂRDEH MA'SÛM-i PÂK

(bk. ÇARDEH MA'SÛM-i PÂK).

ÇEHÂRYÂR

(چهاریار)

Hz. Peygamber'den sonra halifelik görevini üstlenen Hz. Ebû Bekir, Hz. Ömer, Hz. Osman ve Hz. Ali için özellikle Sünnî müslümanlar tarafından kullanılan bir tabir

(bk. HULEFÂ-yi RÂŞİDİN).

ÇEHÂRYEK

(bk. ÇEYREK).

ÇEHİZ

(bk. ÇEYİZ).

ÇEHRİN SEFERİ

Merzifonlu Kara Mustafa Paşa'nın 1678'de gerçekleştirdiği ve Çehrin Kalesi'nin alınmasıyla sonuçlanan sefer.

XVII. yüzyıl başlarından beri kuzeyde gittikçe büyümekte olan Rus tehlikesine karşı Osmanlılar Ukrayna Kazak hatman*ları arasındaki mücadelelerden fay-

Çehâr Makâle'nin Sultan Baysungur Bahadır Han'ın kütüphanesi için istinsah edilen nüshasının unvan sayfası ile ilk sayfası (Türk ve İslâm Eserleri Müzesi, nr. 1954)

ÇEHRİN SEFERİ

dalanmak istediler ve Osmanlı yanlısı Sarıkamış Kazakları hatmanı Doroşenko'yu sancak beyliği derecesinde Özi (Dinyeper) nehrinin iki yakasındaki Kazak topraklarının hatmanlığına getirdiler. Beyliğin merkezi Çehrîn'di (Czehrÿn). Böylece devletin kuzey sınırları üzerinde tampon bir beylik kurulmuş oldu (1668). 1672 yılında kazanılan Kamanıçe zaferinden sonra Ukrayna üzerindeki Leh hâkimiyetine son verilince burası Osmanlı himayesindeki Doroşenko'nun eline geçti. 1674'te Lehliler, ertesi yıl da Ruslar tarafından yapılan kuşatmalara rağmen Çehrîn Osmanlılar'ın elinde kaldı. Fakat bir süre sonra Rus Çarlığı'ndan askerî ve malî yardım görmesi üzerine, Doroşenko Osmanlı Devleti aleyhine dönünce bu tampon beylik Osmanlı hâkimiyetinden çıktı.

Doroşenko'nun hatmanlık merkezi olan Çehrîn'i Ruslar'a teslimi, Osmanlı hükümetini duruma müdahale etmek zorunda bıraktı. Önce Ortodoks patriği IV. Partenios ile Dîvân-ı Hümayun tercümanı Mavrokordato'nun kefaletiyle eski hatmanlardan Boğdan'ın oğlu olup o sıralarda İstanbul'da tutuklu bulunan Yorgi İhmilikçi (Georges Chmielnicki) hatman tayin edildi. Bu arada Özi Beylerbeyi Şeytan (Uzun) İbrâhim Paşa ile Kırım Hanı Selim Giray Çehrîn'i almakla görevlendirildi.

1677 yılında İbrâhim Paşa tarafından 40.000 kişilik bir kuvvetle gerçekleştirilen ve üç hafta kadar süren ilk seferden olumlu bir sonuç alınamadı. Birçok top ve malzeme düşman eline geçti. Çok sarp bir arazi üzerinde bulunan, ayrıca hendek ve surlarla tahkim edilen Çehrîn Kalesi'nin zaptı oldukça güçtü. Kale 6000 kadar Rus, Kazak ve Alman askerî tarafından başarılı bir şekilde müdafaa edildi. Bunun üzerine İbrâhim Paşa ile Selim Giray görevlerinden alındılar, yerlerine Abaza Kör Hüseyin Paşa ve Murad Giray getirildi. Ardından da IV. Mehmed'in bizzat sefere çıkması kararlaştırıldı.

Rus Çarı III. Feodor Alexievitch'in bir elçi göndererek meseleyi dostlukla halletme çağrısına dostluğun ancak Osmanlılar'a ait yerlerin iadesiyle mümkün olabileceği cevabı verilerek 11 Nisan 1678 tarihinde Rusya'ya savaş ilân edildi (Silâhdar, I, 672-673). Silistre'ye kadar IV. Mehmed'in de katıldığı seferin serdâr-ı ekremliğine Vezîriâzam Merzifonlu Kara Mustafa Paşa getirildi. Çehrîn'e yaklaşırken Osmanlı ordusuna Murad Giray

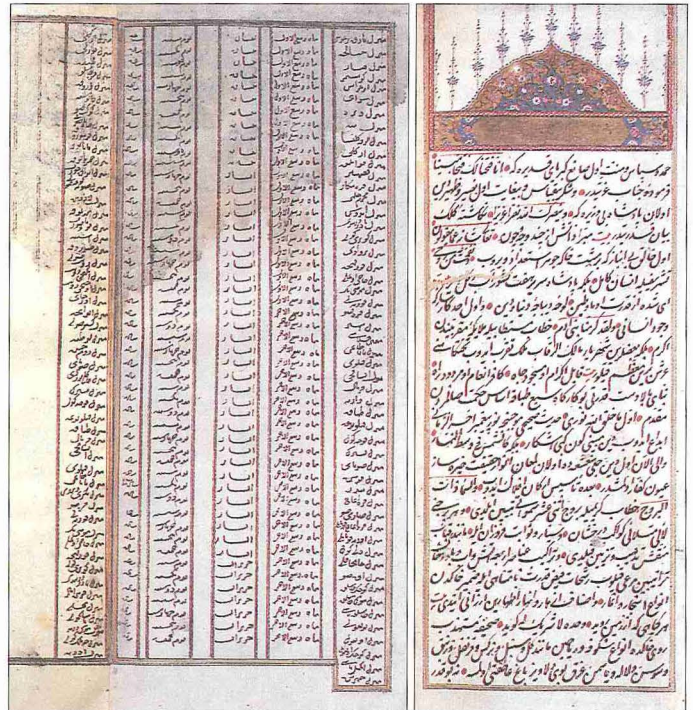
kumandasındaki Kırım kuvvetleri de katıldı.

Kuşatma 21 Temmuz 1678 günü başladı. 150 kadar top ve kalabalık bir kuvvetle savunulan kaleye Rus Generali Romodanovski de yardıma gelmiş ve ordugâhını Tasma suyunun karşısına kurmuştu. Üç tarafı bataklık olup ancak bir tarafından yaklaşılabilen Çehrîn'in muhasarasına güçlükle devam edilirken bu arada yardıma gelen Rus ve Barabaş Kazakları'yla da kanlı savaşlar oluyordu. Bu yüzden kale gereği gibi kuşatılmıyordu. Hatta bir ara Ruslar gece karanlığından faydalanarak 20.000 kadar askeri kaleye sokmayı başardılar. Vezîriâzam otağında yapılan istişarede bazılarının muhalefetine rağmen muhasaraya devam kararı alındı. Serdâr-ı ekrem'in soğukkanlılığı ve top savaşını başarıyla yürütmesi kumandanların ve askerlerin mânevîyatını kuvvetlendirdi. Sonunda, kale duvarlarının altından açılan iki lağımın patlatılması ve hemen ardından yapılan genel hücumla kale kuşatmanın 33. günü alındı (21 Ağustos 1678). Muhafazası çok zor olduğu için kale tamamen yıkıldı. Savaşın sonucunu gören Rus Generali Romodanovski yanındaki kuvvetlerle çekilmek zorunda kaldı. Esasen Tasma suyunun üstündeki köprülerin yıkılmasından sonra kaleye yardım yolları da kapanmıştı. Daha sonra düşmanı takip eden Osmanlı kuvvetleriyle Ruslar arasında kanlı çarpışmalar oldu-

sa da kış mevsiminin yaklaşması üzerine ordu serdarlığına Kara Mehmed Paşa'yı getiren Mustafa Paşa Edirne'ye döndü ve IV. Mehmed tarafından büyük iltifatlarla karşılandı.

Bir süre sonra Ruslar'ın Özi nehrini geçerek Osmanlı topraklarına saldırmaları üzerine yeni bir sefer kararı alındı. Fakat Osmanlı ordusunun hareketini duyan Rus çarı Kırım hanının aracılığıyla barış istemek zorunda kaldı. 1679'da Kırım'ın merkezi Bahçesaray'da başlayan barış görüşmeleri ancak 1681'de sonuçlanabildi. Bu ilk Türk-Rus antlaşması ile iki devlet arasında yirmi yıllık bir mütareke yapılmış, Özi nehri sınır kabul edilmiş, Kırım hanlarına verilmekte olan yıllık verginin aksatılmadan gönderilmesi, geçen üç yıllık verginin toptan ödenmesi, buna karşılık Kırım'ın da Rus topraklarına akın yapmaması kararlaştırılmıştır. Yine bu antlaşmaya göre Özi ile Aksu arasında Osmanlılar ve Kırım Hanlığı kale yapmayacaklar; Tatarlar Özi'nin her iki tarafında sürülerini otlatabilecekler, Kazaklar da bu nehirden balık avlayabilecekler ve tuz çıkartabileceklerdi. Kief Ruslar'ın elinde kalacak, yazışmalarda çarın lakapları tam olarak yazılacak; Osmanlı padişahı ve Kırım hanı çarın düşmanlarına yardım etmeyeceklerdi. Daha sonraki Kırım-Rus münasebetleri uzunca bir süre Bahçesaray Antlaşması'na göre düzenlenmiştir.

Çehrîn Seferi'nin güçlüğü olan Mi'râcû'z-zafer adlı eserin ilk sayfasi ile Çehrîn Seferi menzillerini gösteren sayfa (Süleymaniye Ktp., Esad Efendi, nr. 2368)

Mevsim şartları ve kalenin mevkii yüzünden gerek kuşatma ve fetih sırasında gerekse ordunun dönüşü esnasında çok sayıda askerin ölümüne yol açan bu sefer zaferle sonuçlanmıyorsa da Çehrin ancak sekiz yıl kadar Osmanlı hâkimiyetinde kalmış, daha sonra Rusya'nın eline geçmiştir. Bu bakımdan artık nihaî hudutlarına varmış Osmanlı İmparatorluğu için biraz gereksiz ve pahalıya mal olmuş bir sefer olarak değerlendirilebilir.

Çehrin Seferi'yle ilgili olarak devrin tarihçi ve şairleri tarafından birçok eser kaleme alınmıştır. Seferine bizzat katılan Behcetî Hüseyin'in *Mi'râcû'z-zafer* adlı eseri bu seferin âdeta günlüğü gibidir (Süleymaniye Ktp., Esad Efendi, nr. 2368). Ayrıca Paris Bibliothèque Nationale'de seferle ilgili kırk iki varaklık anonim bir risâle (bk. Blochet, nr. 927) ile Vuslatî'nin *Gazânâme-i Çehrin* adlı 125 varaklık manzum bir eseri daha vardır (a.g.e., nr. 1124). Bunlardan başka Selim Giray'ın kâ-tibi Abdülkerim de Çehrin Seferi'yle ilgili bir eser kaleme almıştır (a.g.e., nr. 870).

BİBLİYOGRAFYA :

BA, MAD, nr. 5487 (Çehrin seferiyle ilgili iâşe defteri); Evliya Çelebi, *Seyahatnâme*, VII, 554; Behcetî, *Mi'râcû'z-zafer*, Süleymaniye Ktp., Esad Efendi, nr. 2368; Defterdar Sarı Mehmed Paşa, *Zübde-i Vekâyiât (Olayların Özü)*, 1656-1684 (haz. Abdülkadir Özcan), İstanbul 1977, I, 122-124, 129, 130, 133, 137-156; Silâhdar, *Târih*, I, 565 vd., 663-715, 720-726, 737-740; Râşid, *Târih*, I, 261 vd., 284-288, 342-352, 366-367; Dimitri Kantemir, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Yükseliş ve Çöküş Tarihi* (trc. Özdemir Çobanoğlu), Ankara 1980, III, 2-4, 9 vd., 17-30; Şeyhî, *Vekâyiü'l-fuzalâ*, I, 594-595; Blochet, *Catalogue, Suppl.*, nr. 870, 927, 1124; Reşâd Ekrem [Koçu], *Osmanlı Muâhedeleri ve Kapitülasyonlar 1300-1920 ve Lozan Muâhedesi*, İstanbul 1934, s. 73; Danişmend, *Kronoloji*, III, 446-449; Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, III/1, s. 429-433; III/2, s. 160-163; Levend, *Gazavatnâmeler*, s. 128-130; Akdes Nimet Kurat, *Rusya Tarihi*, Ankara 1987, s. 234-237.

ABDÜLKADİR ÖZCAN

ÇEKİ

Türkler'in kullandığı eski bir ağırlık ölçüsüdür.

Türkçe "tartmak" anlamındaki çekmek fiilinden isim olan çeki kelimesi daha çok odun, taş ve kireç gibi maddelerin tartılmasında kullanılan alet ve ağırlık ölçüsü birimini ifade eder.

Genellikle taş ocakları, odun iskele ve depoları ile kaplan ve çardaklarda kullanılan çeki aleti, bir ucunda yük koymaya mahsus ızgara kenarlıklı bir tabla,

öbür ucunda ise çeki taşı bulunan uzun bir çeki kolunun ortasından asılı olduğu sabit üç ayaklı bir sehpadan ibaret basit bir mekanizmadır. Genellikle taştan imal edildiği için çeki taşı adı verilen ağırlık birimi metalden de olabirdi. Aletin ayarının bozulması ya da çeki taşının ağırlığının azaltılması suretiyle yapılacak hilelerin önüne geçmek için her ikisi de resmen mühürlenirdi.

Diğer ölçüler gibi değişmez bir standardı olmayan çeki de farklı yer ve zamanlarda farklı değerler almıştır. 1180 (1766) tarihli bir İstanbul şer'iyye sicilinden anlaşıldığına göre o yıllarda resmî çeki 176 vukıyye (okka) değerindedi. Tanzimat döneminde başlatılan ölçü reformları çerçevesinde çıkartılan 20 Cemâziyelâhir 1286 (27 Eylül 1869) tarihli "Mesâhât ve Evzân ve Ekyâl-i Cedîdeye Dâir Kânunnâme" ile çekinin değeri, her biri kırk dörder kıyyelik (okkalık) dört kantara (= 176 okka = 400 lodra = 225,798 kg.) eşitlenmiştir. Ölçülerin değerlerini yeniden belirleyen 1298 (1881) tarihli kararnâmede de aynı standarda rastlanmaktadır. Bu bilgilerden hareketle çekinin değerinde 1766-1881 yılları arasında hiç değilse İstanbul'da geçerli olmak üzere belli bir standartlaşmaya gildiği söylenebilir. Yine de farklı yerlerde farklı değerlere rastlamak mümkündür. Meselâ bir çeki (odun için) Ayvalık'ta 100 okka (128,28 kg.), Selânik'te 135-140 okka (173-179 kg.), Midilli ve İzmir'de ise 180 okkadır (230,896 kg.). 1298 (1881) tarihli kararnâme ile bir yeni çeki on kantara yani bir tona (1000 kg.), daha sonraki bir tarihte ise 195 okkaya (250 kg.) eşitlenmiştir.

Ayrıca mücevherat ve ipek gibi değerli maddeler için kullanılan çok küçük değerli bir başka çeki çeşidi de vardır ki Türkiye genelinde altın ve gümüş için 100 dirhemdir (320 gr.). Bunlardan başka İzmir'de 1 çeki, afyon için 250 dirhem veya 5/8 okkaya (= 763 gr.), tiftik için ise 2 kıyyeye (= 4,564 kg.) eşittir.

Günümüzde hâlâ ilkel çeki aletlerine rastlandığı gibi odun satışlarında 250 kilogramlık ağırlığı ifade için çeki tabiri kullanılmaktadır. Ayrıca Antalya, Balıkesir, Burdur, Gaziantep, Gümüşhane, İzmir, Kars, Malatya, Manisa, Niğde, Rize ve Sivas'ın bazı ilçe ve köylerinde konuşulan halk ağzlarında çeki (çekü) yaklaşık 1 kilogramlık bir ölçü birimini ifade etmektedir. Antalya yöresinde ise fişeklere konacak barut ve saçmayı ölçmekte kullanılan ölçü birimine de bu ad verilmektedir.

BİBLİYOGRAFYA :

Şer'iyye Sicilleri (nşr. Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı), İstanbul 1988, II, 179; Ahmed Vefik Paşa, *Lehce-i Osmânî*, İstanbul 1293, I, 481; *Kâmûs-ı Türkî*, s. 514; *Türk Lugatı*, II, 424; *Derleme Sözlüğü*, Ankara 1965, III, 1112; Räsänen, *Versuch*, s. 103; *Düstâr* (Zeyl), İstanbul 1299, II, 211, 221; *Fi 29 Şevvâl Sene 1298 ve fi 11 Eylül Sene 1297 Târihiyle Şeref Müteallik Buyurulan İrade-i Seniyye-i Hazret-i Pâdişâhî Mâcebince Yeni Ölçülerin Tanzîm ve Tensûkiyle Suver-i İcrâiyesi Hakkında Kararnâmedir*, İstanbul 1299, s. 4, 5, 6, 106-116, 226-236, 252, 272, 292; *Mecelle-i Umûr-ı Bediyye*, II, 437, 438, 439, 440; B. Kisch, *Scales and Weights: A Historical Outline*, London 1965, s. 228, 242; Halil İnalok, *Studies in Ottoman Social and Economic History*, London 1985, X. bl., s. 339, 340, 341, 342; a.mlf., "Yük (Himl) in Ottoman Silk Trade, Mining and Agriculture", *Turcica*, XVI, Paris 1984, s. 141; Orhan Şaik Gökyay, "Halk Dilinde Ölçü Birimleri", *TFAr.*, I (1981), s. 43; Mübahat Kütükoğlu, "1826 Düzenlemesinden Sonra İzmir İhtisab Nezâreti", *TED*, sy. 13 (1987), s. 490, 503; Pakalın, I, 340; *TA*, XI, 422; *SA*, I, 381; *ABr.*, VI, 353.

CENGİZ KALLEK

ÇEKMECE

İçinde değerli eşya saklanan küçük sandık.

İsmi masa, dolap, konsol gibi mobilyaların içerisine yerleştirilip dışarıya doğru çekilebilen aynı addaki gözlerden alır. Küçük sandıklara bu ismin verilmesinin sebebi genellikle içlerinde çekmecelerinin bulunmasıdır. Türk ahşap işçiliğinde büyük önem taşıyan çekmece, eskiden oldukça yaygın biçimde kullanılmıştır. Çekmeceler genellikle abanoz, gül ağacı ve meşeden yapılmış, üzerleri kakma tekniğiyle yerleştirilen gümüş, fildişi ve bağa parçaları ile süslenmiştir; iç kısmına ise kadife veya atlas kaplanmış,

XVIII. yüzyıla ait edirnekârî çekmece (İstanbul Türk ve İslâm Eserleri Müzesi, Ahşap Eserler, nr. 41)

